

Barbara Kasprzyk-Dulewicz (Muzeum Historii Kielc)

ORCID 0000-0001-6841-6641

Pamiętki po rodzinie Kruszelnickich w zbiorach Muzeum Historii Kielc

Streszczenie: W artykule opisano dzieje rodziny Kruszelnickich na podstawie materiałów przekazanych do Muzeum Historii Kielc w 2021 r. Zbigniew Kruszelnicki był bohaterem, który walczył z niemieckim okupantem w czasie II wojny światowej. Zginął w 1944 r. w akcji pod Miedzianą Górą. Większość opracowań poświęconych Kruszelnickiemu opisuje bohaterskie czyny, natomiast zasadniczym celem tego artykułu jest ukazanie losów jego i rodziny w okresie przed- i powojennym na podstawie przekazanego materiału.

Słowa kluczowe: Kielce, Grudziądz, partyzantka, II wojna światowa

W Kielcach Zbigniew Kruszelnicki (ur. 1922 r.) jest kojarzony głównie z brawurowymi akcjami wymierzonymi w niemieckiego okupanta podczas II wojny światowej. Podchorąży Kruszelnicki ps. „Wilk” poległ 5 czerwca 1944 r. w Miedzianej Górze podczas próby zdobycia niemieckiego samochodu wojskowego. Pośmiertnie został awansowany do stopnia podporucznika czasu wojny i odznaczony Krzyżem Srebrnym Orderu Virtuti Militari, a oddział, którym dowodził, otrzymał imię „Wilk”¹. W powszechnej świadomości zapisał się jako odważny i pełen inicjatywy żołnierz podziemia, a wspomniane wydarzenia są powszechnie znane, w przeciwieństwie do losów Kruszelnickiego, a zwłaszcza jego rodziny, w okresie przed- i powojennym.

Dzieje „Wilka” i jego oddziału na przestrzeni kilkudziesięciu lat doczekały się książki² przedstawiającej zbeletryzowaną historię żołnierzy Armii Krajowej (AK), wielu artykułów naukowych i popularnonaukowych³, a nawet filmu⁴. Co roku są również organizowane uroczystości upamiętniające rocznicę śmierci dowódcy i jego dwóch towarzyszy na Miedzianej Górze. Ważną rolę w kultywowaniu pamięci

1 Muzeum Historii Kielc (dalej: MHKi)/ Księga Inwentarzowa Historii (dalej: H)/ 2402, Odpis zaświadczenia o nadaniu Zbigniewowi Kruszelnickiemu orderu Virtuti Militarii, 1946, b.p.

2 W. Mańko, *Wilki pod Kielcami*, Warszawa 1982. Ponadto informacje o Kruszelnickim można odnaleźć w: B. Hildebrand, *Partyzantka na Kielecczyźnie*, Warszawa 1967; W. Borzobohaty, „Jodla” Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK, Warszawa 1988; M. Michalczyk, *Diabeł „Piątej Kolumny”*, Warszawa 1986.

3 C. Opałko, *Ppor. Zbigniew Kruszelnicki „Wilk” (1922–1944)* [w:] *Almanach Grudziądzki. Klub Absolwentów i Uczniów Szkół Średnich Grudziądzka z lat 1920–1956. Jubileusz 20-lecia działalności Klubu 1974–1994*, Grudziądz 1994, s. 55–56.

4 *Wilk*, reż. D. Krawczyński, 2017 r.

o bohaterach odgrywają również dwie szkoły podstawowe – z Kielc i Grudziądza (miejsce urodzenia Kruszelnickiego)⁵. Czy pomimo upływu tylu lat oraz wielu działań mających na celu przybliżenie tej historii może ona jeszcze zaskoczyć? Ubiegłoroczne wydarzenia pokazały, że tak.

Jedną ze znanych muzealnych prawd jest stwierdzenie dotyczące skarbów przechowywanych w szufladach. W zasadzie każdego roku do muzeów zgłaszają się osoby, które decydują się na przekazanie cennych rodzinnych pamiątek do instytucji, która odpowiednio się nimi zajmie. W tym przypadku było podobnie. Jacek Władysław Paluchowski, syn Anny Marii Paluchowskiej z domu Kruszelnickiej, poinformował nas o możliwości przekazania pamiątek dotyczących całej rodziny Kruszelnickich, które przez lata były przechowywane przez jego matkę. W efekcie otrzymaliśmy kilkadziesiąt obiektów, wymagających identyfikacji i uporządkowania. Aby w pełni zrozumieć ich wartość, niezbędny będzie zarys biograficzny osób, których on dotyczy. Celem niniejszego artykułu jest więc przybliżenie postaci związanych ze zbiorami przekazanym do Muzeum Historii Kielc (MHKi). Z uwagi na skomplikowane dzieje rodziny znalazły się w nim materiały dotyczące nie tylko okresu życia, który spędzili w Kielcach, ale również pobytu w innych miejscowościach – zwłaszcza dotyczy to rodzinnego Grudziądza. W skład zespołu o sygnaturach od MHKi/H/2393/1–37 do MHKi/H/2419 oraz MHKi/Mat/3866 do MHKi/Mat/3965/1–45 (w sumie sto pozycji inwentarzowych, a siedemset pojedynczych obiektów), którego ramy chronologiczne obejmują koniec XIX w. aż po początek XXI w., wchodzi: fotografie, dokumenty, przedmioty pamiątkowe, wycinki prasowe i pisma urzędowe dotyczące każdego z członków rodziny. Stan zachowania materiałów jest zróżnicowany – duża część obiektów papierowych nosi ślady zawilgocenia i zabrudzenia. Niektóre z nich są naddarte, a w części występują poważniejsze ubytki. Ogólnie całość prezentuje się dobrze, wymaga jedynie niewielkiej interwencji konserwatorskiej.

W historii Zbigniewa Kruszelnickiego epizod kielecki był momentem kulminacyjnym jego krótkiego, tragicznie zakończonego życia, aczkolwiek na Kielecczyźnie znalazł się on nie z własnej woli, a w wyniku wydarzeń wojennych. Korzenie rodziny Kruszelnickich sięgają okolic Lwowa, natomiast jego

---

5 Szkoła Podstawowa nr 18 w Kielcach otrzymała imię Zbigniewa „Wilka” Kruszelnickiego w 1991 r. Wybór nowego patrona narodził się nieprzypadkowo. W czasie stanu wojennego, we wrześniu 1982 r., został aresztowany Wojciech Dębski, nauczyciel wychowania fizycznego w szkole. Pełnił wówczas funkcję przewodniczącego Komisji Oświaty NSZZ „Solidarność”. Został oskarżony o kolportaż nielegalnych materiałów. Jego obrońcą w procesie sądowym był mecenas Jerzy Rak. W 1990 r. Wojciech Dębski rozpoczął pracę w Kuratorium Oświaty w Kielcach. Wtedy właśnie pan Rak zwrócił się do niego z propozycją nadania Szkole Podstawowej nr 18 imienia Zbigniewa Kruszelnickiego. Istotne jest to, że w oddziale dywersyjnym Armii Krajowej dowodzoną przez Zbigniewa Kruszelnickiego „Wilka” walczył brat Jerzego Raka – Tomasz. Działalność partyzantów obejmowała teren Czarnowa, Niewachłowa, Herbów i samych Kielc, a ich brawurowe akcje budziły respekt i podziw nawet u Niemców. W Grudziądzu jest to natomiast Szkoła Podstawowa nr 4, której patronem Kruszelnicki został w 2003 r. <https://docplayer.pl/6638822-Rys-historyczny-szkoly.html> (dostęp: 09 IX 2022 r.); http://sp-4.cba.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=8&Itemid=103 (dostęp: 09 IX 2022 r.).

rodzice osiedlili się w Grudziądzu. 1 września 1939 r. Niemcy napadły na Polskę, Grudziądz został zajęty trzy dni później. Od tego momentu rozpoczęły się prześladowania Polaków, a zwłaszcza polskiej inteligencji. Zainteresowano się również rodziną Kruszelnickich – ojciec, przedwojenny oficer, oraz syn, aktywnie działający harcerz, uznani zostali za podejrzanych i aresztowani. Ani w materiale źródłowym, ani w przekazach rodzinnych nie zachowała się informacja, w jaki sposób udało im się uzyskać zwolnienie z więzienia. Z tego okresu zachowała się przepustka ojca – Antoniego Kruszelnickiego, datowana na 30 października 1939 r., a także dwa nakazy opuszczenia miasta.

W efekcie rodzina musiała wyprowadzić się z rodzinnych stron, opuszczając dom w Małym Tarpnie (dzielnica Grudziądza) przy ul. Bocznej⁶. Wojna przekreśliła także ich dostatnie życie, które do tej pory prowadzili. Wykorzystując kontakty towarzyskie, znaleźli się w Ludyni, w gościnie u Jana i Marii Kowalskich,

1. Dokument o wypuszczeniu z więzienia w Grudziądzu Antoniego Kruszelnickiego, 30 X 1939 r.
Źródło: MHKi/Mat/3925/12.

6 Wyciąg z księgi podatku domowego zaświadcza, że przy ul. Bocznej 3 mieścił się dom mieszkalny z podwórzem i ogrodem, dwie oddzielne stajnie, ustęp oraz dom mieszkalny z oddzielną oborą i dREWUTnią. MHKi/ Księga pomocnicza Materiałowa (dalej: Mat)/3961/1–382, Dokumenty dotyczące nieruchomości w Tarpnie, b.p., I poł. XX w.

Der Stadtkommissar Graudenz, den 13. November 1939.

Gült. bis 29. 11. 1939
Geb. . . 0,50 zł . . .

Passierschein Nr. 12232.

Der/die Kruszelnicki Antoni befindet sich
auf dem Wege von Graudenz über . . . . .
nach Kielce /Heimort/ und wird
begleitet von Handgepäck . . . . .

Der Stadtkommissar
I.A.
Musure

Der Stadtkommissar Graudenz, den 13. November 1939.

Gült. bis 29. 11. 1939
Geb. . . 0,50 zł . . .

Passierschein Nr. 12231.

Der/die Kruszelnicki Zbigniew befindet sich
auf dem Wege von Graudenz über . . . . .
nach Kielce /Heimort/ und wird
begleitet von Handgepäck . . . . .

Der Stadtkommissar
I.A.
Musure

2. Paszport – nakaz opuszczenia miasta dla Antoniego i Zbigniewa Kruszelnickiego, 1939 r. Źródło: MHKi/Mat/3925/10, 11.

właściciele drewnianego dworku. Następnie w 1940 r. Kruszelniccy przenieśli się do Kielc i zamieszkali w wynajętym mieszkaniu przy ulicy Owsianej. To tutaj Zbigniew Kruszelnicki wstąpił do Związku Walki Zbrojnej (ZWZ), a następnie AK⁷. Działalność konspiracyjna Kruszelnickiego w zasadzie nie ma żadnego odzwierciedlenia w opisywanym zbiorze. Dopiero materiały dotyczące pośmiertnego upamiętnienia jego aktywności na tym polu uzupełniają wątek walki z okupantem. Wynika to z dwóch przyczyn: po pierwsze zasady konspiracji uniemożliwiały zachowanie jakichkolwiek dokumentów, po drugie wytwórcą prezentowanego zespołu był przede wszystkim ojciec Zbigniewa Kruszelnickiego, który zachował materiały i przedmioty syna z różnych okresów życia. Warto przybliżyć koleje losu Antoniego Kruszelnickiego, gdyż w dużej mierze to jego postawa i charakter ukształtowały syna w duchu patriotycznym.

Antoni Kruszelnicki – ojciec

Głowa rodziny Kruszelnickich – Antoni – używał również przydomka Zieniewicz. Urodził się w 1876 r. w Kołomyi jako syn Jana i Marii z domu Żupnik. Uczył się w gimnazjum w Kołomyi⁸, lecz po śmierci ojca musiał przerwać naukę i podjąć pracę. Został zatrudniony w miejskim urzędzie skarbowym. W 1897 r. rozpoczął służbę wojskową i po roku został mianowany zawodowym oficerem gospodarczym. W tym charakterze pełnił służbę w garnizonach we Lwowie, Rzeszowie, Samborze, Stryju, Dębicy. Podczas I wojny światowej pełnił służbę jako intendent dywizji piechoty. Kariera wojskowa umożliwiła mu nie tylko rozwój zawodowy, ale również osiągnięcie odpowiedniego statusu społecznego. Na początku 1918 r. z woli oficerów Polaków i miejscowej ludności został wyznaczony na tymczasowego dowódcę 3 Pułku Ułanów Obrony Krajowej w Rzeszowie. W lipcu 1919 r. powołano go na stanowisko szefa intendencji formującej się 8 Dywizji Piechoty. W 1920 r. po zajęciu Pomorza przez władze polskie został przeniesiony do Dowództwa Okręgu Korpusu VIII w Grudziądzu, a potem w 1921 r. do Torunia jako zastępca szefa intendencji w stopniu podpułkownika. Na tym stanowisku pełnił służbę do 1927 r. Na przełomie 1925 i 1926 r. został powołany do Wyższej Szkoły Intendencji w Warszawie. Kurs trwał od 2 listopada 1925 r. do 15 sierpnia 1927 r. i Antoni Kruszelnicki ukończył go z wyróżnieniem. W okresie zamachu majowego stanął po stronie sił rządowych przeciwko Józefowi Piłsudskiemu, przez co na początku 1927 r. został zwolniony z wojska i przeniesiony w stan spoczynku. Będąc na emeryturze, objął w 1928 r. stanowisko naczelnika Wydziału Finansowo-Gospodarczego w Zarządzie Miejskim w Grudziądzu i pracował tam przez osiem lat. W latach 1936–1938 był dyrektorem oficerskich domów wypoczynkowych w Cetniewie i Juracie⁹.

7 Biogram Zbigniewa Kruszelnickiego, <http://akokregkielce.pl/kruszelnicki-zbigniew-wilk.html> (dostęp: 29 IX 2022 r.).

8 MHKi/Mat/3925/4, Świadectwo szkolne Antoniego Kruszelnickiego, 1891 r.

9 MHKi/Mat/3925/8, Życiorys Antoniego Kruszelnickiego (maszynopis), 1946 r.

Po wybuchu II wojny światowej i wysiedleniu do Generalnego Gubernatorstwa pracował jako księgowy i tłumacz. Po zakończeniu konfliktu, w 1945 r. wrócił do Grudziądza. Od 1 czerwca 1945 r. został naczelnikiem Wydziału Apropozycji i Handlu w zarządzie miasta. Na stanowisku tym pracował do 1948 r. Zmarł 13 marca w 1950 r. i został pochowany na cmentarzu w Tarpmie¹⁰.

Większość dokumentów znajdujących się w opisywanym zbiorze jest związana z jego życiem, głównie zawodowym. Są to starannie przechowywane świadectwa, kolejne nominacje nadawane w trakcie kariery wojskowej, życiorysy, podania, sprawozdania i metryki przodków. Różnorodność kolekcji świadczy o charakterze twórcy – bez wątplenia miał on świadomość znaczenia przechowywanej dokumentacji oraz był niezwykle skrupulatny w kompletowaniu kolejnych elementów rodzinnej historii. Inną kategorię stanowią dokumenty „gospodarcze” – rachunki, kwity itp. które zostały zachowane zapewne z przyczyn pragmatycznych, aczkolwiek ten zbiór sprawia wrażenie nieco przypadkowego. Więcej miejsca warto więc poświęcić dokumentacji pochodzącej z okresu służby Antoniego Kruszelnickiego najpierw w Armii Austro-Węgierskiej, a następnie w Wojsku Polskim. Uwagę zwracają przede wszystkim nominacje i odznaczenia, np. dokument potwierdzający nadanie orderu Franciszka Józefa z 1918 r. czy opinia o postawie w czasie służby, pochodząca z 1927 r., w której jego przełożony stwierdził: „Wysoka inteligencja, rozum, energia, wyróżniała jego od innych. Pełen fachowej wiedzy, świetnie zorganizował intendenturę dywizji przy najtrudniejszych warunkach, bo brakło mu zawsze personelu i w ilości i jakości”¹¹. Z treści zgromadzonego materiału wyłania się człowiek o nieprzeciętnej inteligencji i energii, zawsze chętny do działania, który potrafił odnaleźć się w każdej sytuacji życiowej, a nawet w zmieniających się uwarunkowaniach politycznych.

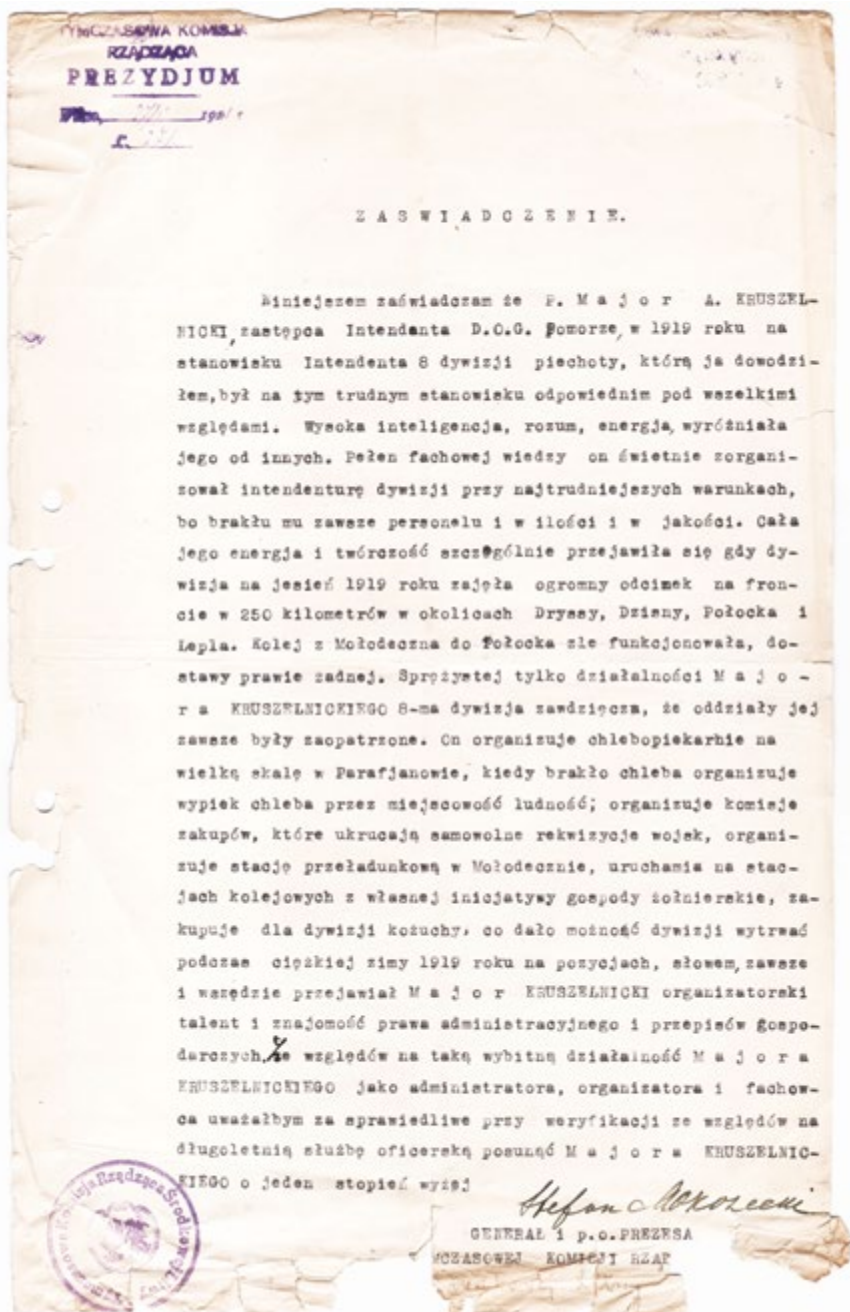
Interesującym elementem wśród materiałów dotyczących Antoniego Kruszelnickiego są fotografie. Prócz dużej liczby zdjęć legitymacyjnych warto zaprezentować te wykonane w czasie pełnienia służby wojskowej, a także z pracy urzędniczej. Na jednej z fotografii widać grupę mężczyzn w zimowym umundurowaniu Armii Austro-Węgierskiej. Towarzyszą im dwa psy rasy bernardyn z wojskowym wyposażeniem (plecak). W centralnym punkcie zdjęcia jest widoczny Antoni Kruszelnicki (jasne wysokie buty, płaszcz zimowy, na głowie furażerka). Na odwrocie znajduje się podpis w języku niemieckim „Vidrany bei Mezo-Laborcz in Ungram am 16. I. 1915”, wskazujący na miejsce wykonania zdjęcia – wieś Vydrany (obecnie Słowacja), Mezo-Laborcz dziś Medzilaborce. Wspomniane miejscowości znajdowały się wówczas na terenie Węgier (Austro-Węgry), stąd w podpisie Ungram.

10 MHKi/Mat/3868, b.p., Zeszyt z notatkami z lat powojennych Józefy Marii Kruszelnickiej; MHKi/Mat/3925/19, Wyciąg z aktu zgonu Antoniego Kruszelnickiego, 1950 r.

11 MHKi/Mat/3924/7, Zaświadczenie o postawie i talencie organizatorskim Antoniego Kruszelnickiego, 1927 r.

3. Dokument potwierdzający nadanie orderu Franciszka Józefa Antoniemu Kruszelnickiemu, 1918 r. Źródło: MHKi/Mat/3923/9.

4. Zaświadczenie o postawie i talencie organizatorskim Antoniego Kruszelnickiego, 1927 r. Źródło: MHKi/Mat/3924/7.

Kolejne zdjęcie odnosi się do okresu po zakończeniu służby wojskowej, gdy Kruszelnicki objął funkcję dyrektora oficerskich domów wypoczynkowych. Na zdjęciu uwieczniono czterech mężczyzn – pierwszy z prawej stoi Antoni Kruszelnicki (w białej koszuli). Fotografii wykonano na tle budynku, w którym mieścił się Oficerski Dom Wypoczynkowy (OWD) otwarty w 1929 r. w Cetniewie (dziś dzielnica Władysławowa)¹². Na odwrocie znajduje się odręczny podpis: „Cetniewo”.

Odrębną kategorię stanowią dokumenty dotyczące kwestii genealogicznych. W zbiorze znajduje się „Kronika Rodzinna Zieniewiczów-Kruszelnickich”, w której spisano powiązania rodzinne Kruszelnickich. Dziadem Antoniego był Bazyli, który urodził się w rodzinnej wiosce Kruszelnica (dzisiaj Ukraina, rejon skolski). Około 1750 r. przeniósł się na Podole i tu osiadł we wsi Kurdwanówka. Jednym z jego pięciu synów był Jan – ojciec Antoniego. Te skrupulatnie prowadzone badania miały pewien cel – w 1910 r. Antoni Kruszelnicki, powołując się na tytuł przodków, zwrócił się z prośbą o wydanie certyfikatu szlachectwa. Zgromadzone dokumenty nie dają jednoznacznej odpowiedzi, czy sprawa ta została rozpatrzona pozytywnie. W jednym z pism adresowanych do Wysokiego Prezydium c.k. Namiestnictwa przypomina o swojej sprawie:

Ponieważ od czasu wniesienia prośby upłynęło półtora roku – a podpisany nie otrzymał dotąd żadnego rozporządzenia, które by go o załatwieniu prośby uwiadomiło, przeto upraszam Wysokie Prezydium C.K. Namiestnictwa raczy łaskawie załatwienie mojej prośby zarządzić i mnie o tem zawiadomić¹³.

Materiały te świadczą o ambicjach Kruszelnickiego, który starał się podnieść i tak już wysoki status rodziny. Okres powojenny dokumentują materiały dotyczące odbudowy domu w Tarpmie i działalności polityczno-zawodowej – najpierw w Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), a następnie w Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR)¹⁴.

Po śmierci Antoniego Kruszelnickiego zbiór opieką otoczyła jego żona Józefa.

Józefa Kruszelnicka (z domu Gomulińska) – matka

Urodziła się w 1888 r. w Rodatyczach (dzisiaj wieś położona w rejonie gródeckim w obwodzie lwowskim w Ukrainie) jako córka Maksymiliana i Anny Gomulińskich. Ojciec Józefy był leśniczym. W zbiorze zachował się jego certyfikat przynależności z 1887 r., potwierdzający swojszczyznę, czyli prawo publicznoprawnej przynależności do gminy Rohatyń (w uproszczonym rozumieniu obywatelstwo

12 Oficerski Dom Wypoczynkowy w Cetniewie zwany „Białym Dworkiem” rozpoczął działalność w 1929 r. J. Zagdańska, *Sezonowe oficerskie domy wypoczynkowe w II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2015, t. 16, s. 27–50.

13 MHKi/Mat/3921/17, Podanie Antoniego Kruszelnickiego do Prezydium CK Namiestnictwa o wpisanie do metryk szlacheckich galicyjskich, 1911 r.

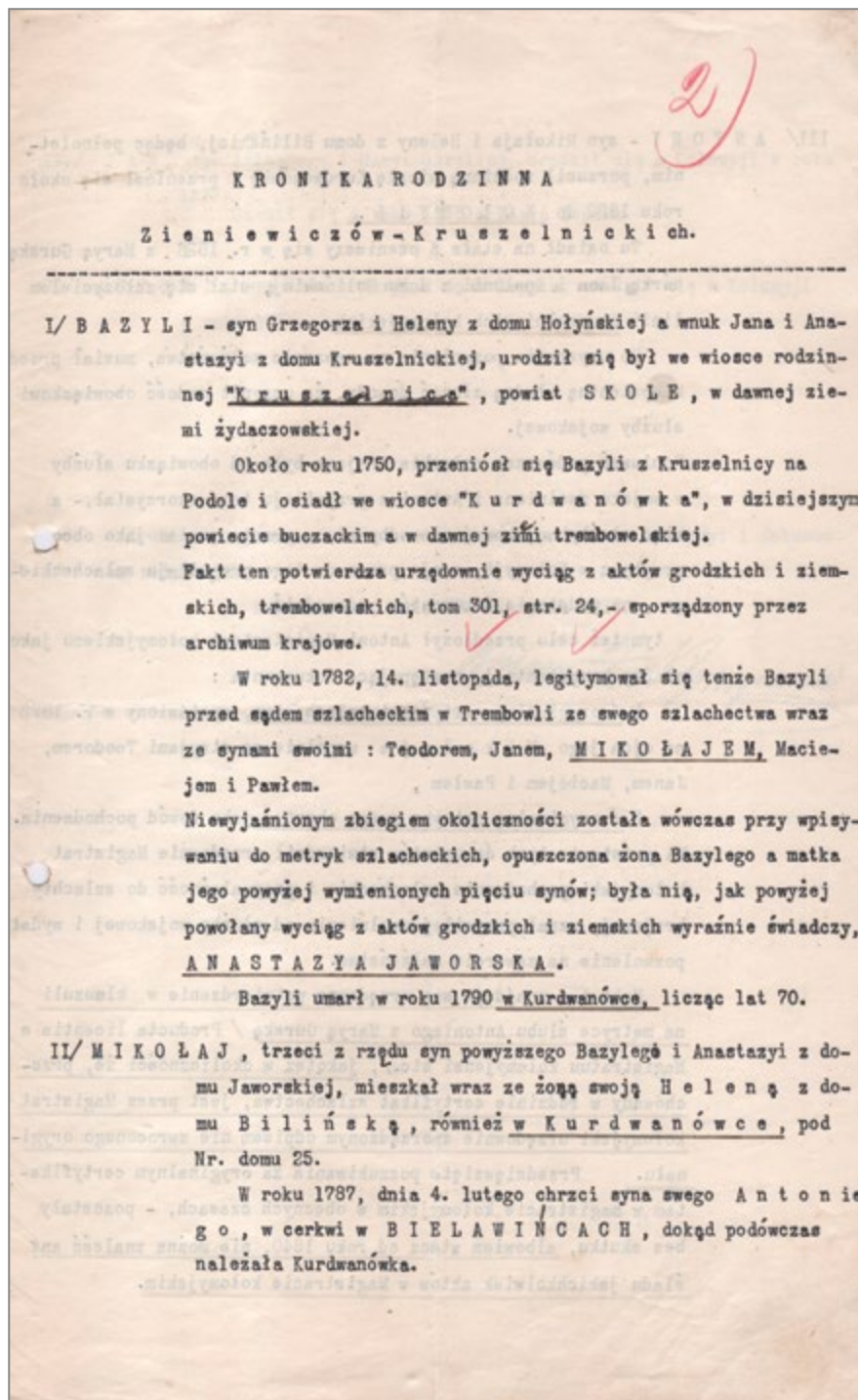
14 MHKi/Mat/3925/17, Życiorys Antoniego Kruszelnickiego, 1946 r.

5. Fotografia Antoniego Kruszelnickiego z okresu służby w wojsku austro-węgierskim (w centralnym punkcie, oznaczony znakiem „x”), 1915 r. Źródło: MHK/Mat/3881.

6. Antoni Kruszelnicki w Cetniewie (pierwszy z prawej), ok. 1937 r. Źródło: MHKi/Mat/3882.

7. Pierwsza strona kroniki rodzinnej, 1910 r. Źródło: MHKi/Mat/3921/15.

miejskie)¹⁵ oraz odpis aktu urodzenia z ksiąg ludności z 1866 r. Są to jedyne dokumenty odnoszące się do Gomulińskich. O statusie rodziny może świadczyć fakt, że Maksymilian Gomuliński był członkiem Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego¹⁶.

W zbiorze fotografii Józefy zachowało się zaledwie jedno zdjęcie z okresu przed ślubem z Antonim Kruszelnickim. Józefa pozuje na nim ubrana w białą sukienkę, w dłoni trzyma kapelusz. Elementem dopełniającym kompozycję jest krzesło, na którym leży książka. Tło stanowi murowany dom.

W 1913 r. w katedrze we Lwowie Józefa wyszła za mąż za Kruszelnickiego. Niestety, w materiale źródłowym nie ma informacji, w jakich okolicznościach poznała o dwanaście lat starszego żołnierza. Po latach, wspominając dzień ślubu, zanotowała w pamiętniku:

A więc rozpoczął się inny okres życia, życia którego jako idealistka tak ślicznie, ciepło, przyjaźnie [sobie] wyobrażałam. Nie szukałam majątku, kariery, pochlebstw, ale ciepłego, przyjaznego naprawdę uścisku osoby, którą naprawdę głęboko kochałam i Kocham dziś jeszcze¹⁷.

Cytowany pamiętnik jest chyba najciekawszym dokumentem wytworzonym przez Józefę Kruszelnicką, gdyż rzuca nieco światła na codzienne życie rodziny.

Zapiski pochodzą z lat 1935–1937 i odnoszą się zarówno do wydarzeń z przeszłości, jak i z teraźniejszości. Z kart pamiętnika wyłania się obraz tradycyjnej rodziny, w której Józefa Kruszelnicka była przede wszystkim żoną, matką i opiekunką ogniska domowego. Autorka wiele miejsca poświęciła sprawom zawodowym męża, który był niezwykle aktywny w pracy i to jego zajęcia nadawały ton codzienności. Warto zwrócić uwagę również na fragmenty dotyczące Zbigniewa. Był on silnie związany z matką, dbał o nią, interesował się jej stanem zdrowia, często pisał do niej listy, kiedy był poza domem.

Po śmierci Józefy Marii Kruszelnickiej zbiór przejęła starsza siostra Zbigniewa Kruszelnickiego – Maria Anna Józefa.

---

15 Prawo swojszczyzny zostało wprowadzone na terenie Cesarstwa Austriackiego ustawą z 3 grudnia 1863 r. i obowiązywało także Polaków zamieszkujących ziemię zaboru austriackiego. Zob. G. Kądziałowski, *Prawo swojszczyzny (Heimathrecht) jako wyraz przynależności do gminy*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2014, t. 17, s. 169–181.

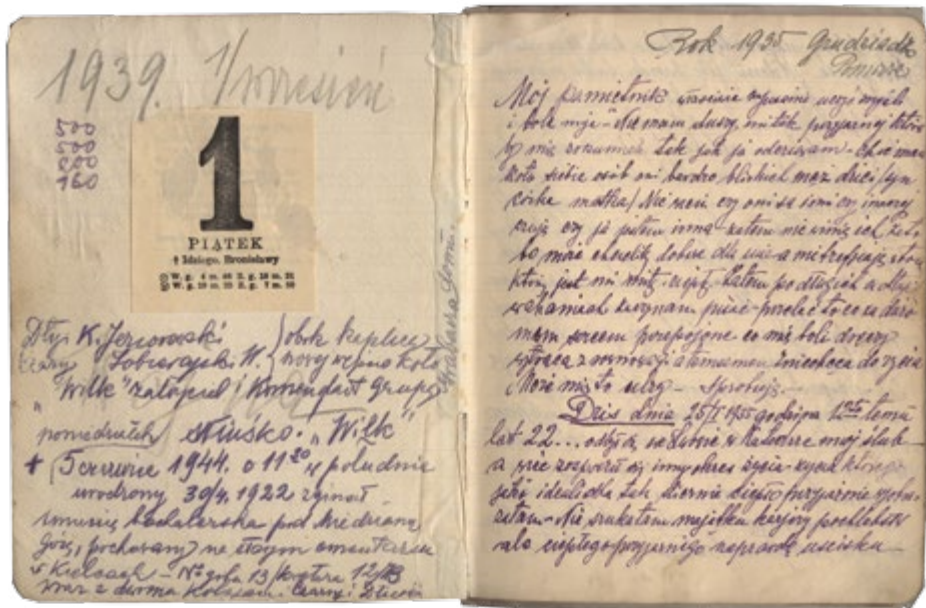
16 Galicyjskie Towarzystwo Leśne rozpoczęło działalność w 1882 r., a jego pierwszym prezesem był hrabia Roman Potocki. W protokole z posiedzenia członków Wydziału Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego z 21 VI 1901 r. pojawia się nazwisko Gomulińskiego wśród osób, które uiszczyły roczną składkę. Zob. więcej: I. Szczerbowski, *Pamiętnik dwudziestopięcioletniej działalności Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego 1882–1907*, Lwów 1907; <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.agro-f0d1790e-5c74-4e49-b962-775fbc0f548b/c/214-216.pdf> (dostęp: 28 IX 2022 r.).

17 MHKi/Mat/3867, Notatnik z zapiskami Józefy Marii Kruszelnickiej, 1935–1937.

8. Certyfikat przynależności do gminy Rohatyn Maksymiliana Gomulińskiego, 1887 r. Źródło: MHKi/Mat/3921/1.

9. Karta z pamiętnika Józefa Kruszelnickiej, 1935–1937. Źródło: MHKi/Mat/3867.

10. Portret Józefy Marii Gomulińskiej, ok. 1905 r. Źródło: MHKi/Mat/3917.

Maria Paluchowska (z domu Kruszelnicka) – siostra

Maria Anna Józefa urodziła się w 1913 r. w Stryju. W dzieciństwie często zmieniała miejsce zamieszkania w związku z karierą wojskową ojca. Z tego okresu zachowało się kilka fotografii – na przykład zdjęcie dwuletniej Marii pozującej z misiem, wykonane w okolicach Wiednia.

W momencie wybuchu II wojny światowej miała 26 lat i była mężatką. Wyszła za mąż 14 sierpnia 1939 r. za Mariana Paluchowskiego, który dziesięć dni później został zmobilizowany, a kolejne lata wojny spędził w obozie jenieckim w Woldenbergu¹⁸. Maria Anna pozostała w Poznaniu i czekała na powrót męża. Z tego okresu pochodzi kilka jej fotografii, które wysyłała do rodziców. Materiały, które jej dotyczą, można pogrupować chronologicznie na dwa okresy: czas dzieciństwa i młodości w rodzinnym domu oraz związane z działalnością mającą na celu zachowanie pamięci o bohaterskich czynach brata (w zbiorze brakuje materiałów odnoszących się do jej własnej rodziny). Z wątkiem upamiętnienia są związane materiały z lat dziewięćdziesiątych XX w. i późniejszych, kiedy Szkoła Podstawowa nr 18 rozpoczęła starania o ustanowienie swoim patronem Zbigniewa Kruszelnickiego (z tego okresu pochodzi dokumentacja zdjęciowa z uroczystości, zaproszenia, wydawnictwa okolicznościowe i rysunki uczniów)¹⁹. Interesującym zbiorem są również wycinki prasowe, w których wspomniano Zbigniewa Kruszelnickiego, zarówno te z gazet ukazujących się w Kielcach, jak i w Grudziądzu. Ich zachowanie świadczy o żywym zainteresowaniu utrwaleniem bohaterskiej historii brata²⁰.

Można również zwrócić uwagę na korespondencję pomiędzy Jerzym Rakiem a Marią Paluchowską. Listy te są

11. Portret Marii Anny Kruszelnickiej, 1915 r. Źródło: MHKi/Mat/3898.

18 W.J. Paluchowski, *Marian M. Paluchowski (1913–1986). Notatka biograficzna – wspomnienie*, http://woldenberczycy.pl/wp-content/uploads/2019/02/M_Paluchowski_v1_jp_foto_rev_ost.pdf (dostęp: 29 IX 2022 r.).

19 MHKi/Mat/3958, 3959, Rysunek impresjonistyczny – dwór; rysunek przedstawiający pałac biskupów krakowskich w Kielcach, 2001 r.

20 MHKi/Mat/3954, 3955, Wycinki z artykułów prasowych „Grudziądz nie zapomniął”; „Ulica dla „Wilka”, 1990 r.

o tyle ciekawe, że ukazują kulisy uroczystości nadania szkole w Kielcach imienia Zbigniewa Kruszelnickiego, a także działania jego kolegów z oddziału, które miały na celu zachowanie dla pamięci potomnych bohaterskiej postawy „Wilka”²¹.

Ostatnim elementem zbioru, z punktu widzenia niniejszego artykułu najciekawszym, jest dokumentacja odnosząca się bezpośrednio do Zbigniewa Kruszelnickiego.

Zbigniew Kruszelnicki

Zbigniew Kruszelnicki urodził się 30 kwietnia 1922 r. w Grudziądzu. Z zachowanego świadectwa chrztu wynika, że otrzymał cztery imiona: Zbigniew, Jerzy, Stanisław, Adam²². W 1937 r. ukończył gimnazjum, a dwa lata później Liceum im. Króla Bolesława Chrobrego. Działal aktywnie w harcerstwie²³.

Dzięki przekazanym materiałom możemy prześledzić jego życie w wymiarze codziennym. Do obiektów dotyczących bezpośrednio jego losów należą te o sygnaturach od MHKi/H/2393/1–37 do MHKi/H/2419. Pod względem chronologicznym zbiór możemy podzielić na trzy zasadnicze części. Do pierwszej, na którą składają się materiały z okresu przedwojennego, należą: fotografie, dokumenty, legitymacje, świadectwa ukończenia szkół, a także dowód osobisty. Z ocen wynika, że wykazywał zainteresowanie przedmiotami ścisłymi oraz nauką języków obcych. Na świadectwach widnieją oceny jedynie z języka francuskiego i łaciny, więc można przypuszczać, że języka angielskiego i niemieckiego (którym się biegle posługiwał) nauczył się na prywatnych lekcjach.

W grupie tej znajduje się również zeszyt szkolny z klasy drugiej szkoły podstawowej w Grudziądzu, w którym kilkuletni Zbigniew zapisał wypracowanie na temat dobrego zachowania. Tego typu pamiątka świadczy o szczególnej staranności w przechowywaniu materiałów rodzinnych.

Drugą część stanowią dokumenty wytworzone po 1939 r., poczynając od prezentowanego już nakazu opuszczenia rodzinnego miasta, poprzez życiorysy Zbigniewa do podań na studia, aż po notatki z kursów technicznych, na które uczęszczał.

Materiały te dotyczą oficjalnego życia Kruszelnickiego w czasie wojny – jego edukacji, spraw rodzinnych i pracy. Co z nich wynika? Niewątpliwie Kruszelnicki był ambitnym człowiekiem, kształcił się w kierunku technicznym²⁴. Starannie prowadzone notatki potwierdzają jego duże zaangażowanie w edukację²⁵. Co istotne, Kruszelnicki pracował również zawodowo w fabryce „Granat” przejętej przez niemiecki koncern HASAG. Początkowo jako praktykant, z czasem awansował na

21 MHKi/Mat/3958, List od Jerzego Raka do Marii Paluchowskiej, 4 IX 1990 r.; MHKi/Mat/3957, List od Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej Zarząd Okręgu w Kielcach, 1990 r.

22 MHKi/H/2400, Świadectwo chrztu Zbigniewa Kruszelnickiego, 1925 r.

23 MHKi/H/2394, Książeczka Służbowa ZHP 21 Pomorskiej Drużyny Harcerskiej im. J. Sowińskiego w Grudziądzu, 1936 r.

24 MHKi/H/2406/1–7, Zbiór siedmiu świadectw szkolnych Zbigniewa Kruszelnickiego, 1933–1939.

25 MHKi/H/2415/1–2, Notatki i zadania szkolne Zbigniewa Kruszelnickiego z kursów technicznych oraz kursów szkolnych, I poł. lat czterdziestych XX w.

12. Legitymacja szkolna Zbigniewa Kruszelnickiego na rok 1938/39 z okresu nauki w Państwowym Liceum i Gimnazjum im. Króla Bolesława Chrobrego w Grudziądz, 1938 r. Źródło: MHKi/H/2395.

13. Świadectwo dojrzałości z Liceum Ogólnokształcącego im. Króla Bolesława Chrobrego w Grudziądz, 1939 r. Źródło: MHKi/H/2406/4.

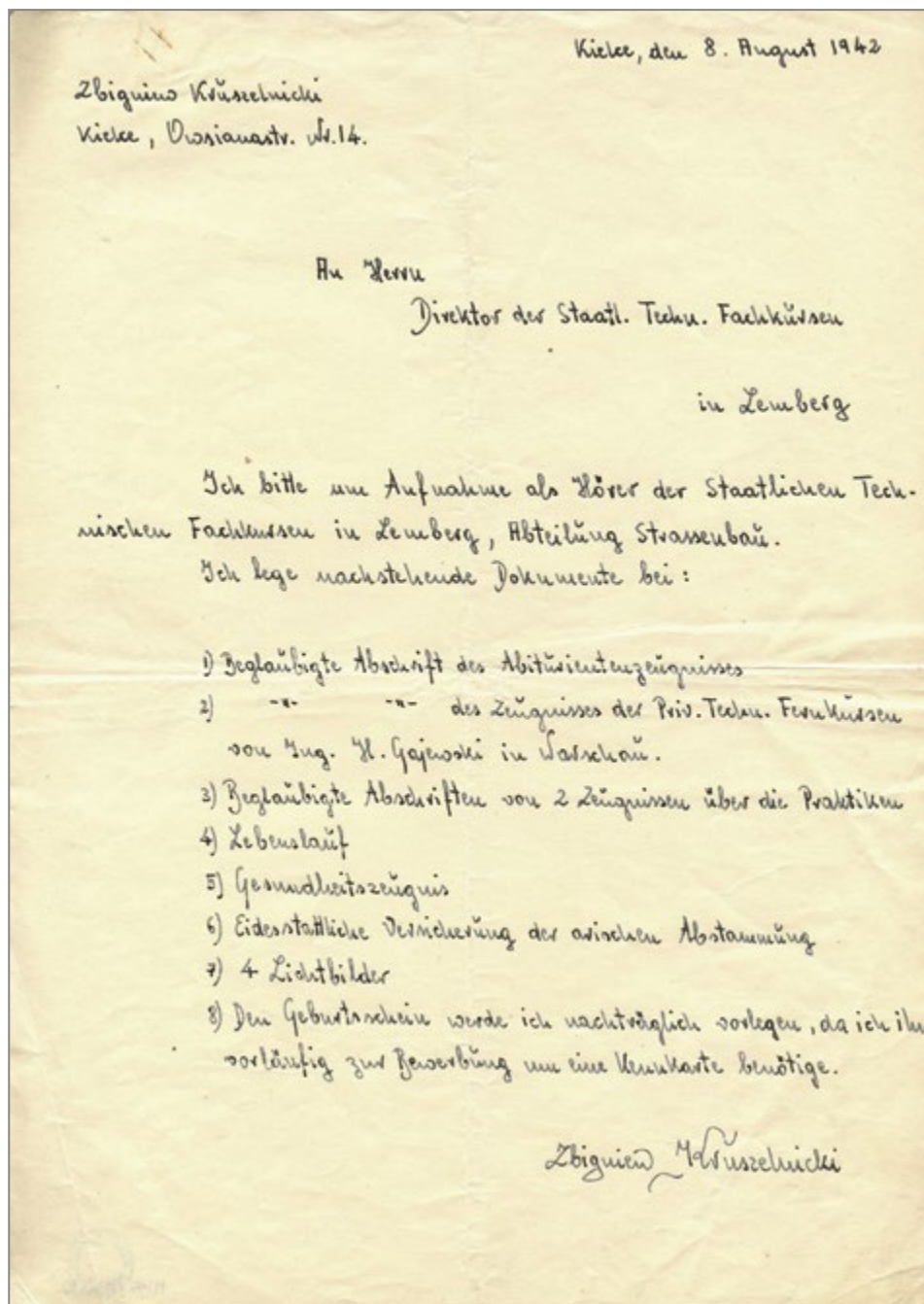
Nr <i>15726</i>	
Nazwisko <i>Kruszelnicki</i>	
Imię <i>Zbigniew Jerzy Stanisław Adam</i>	
Data urodzenia <i>30 V 1912 r.</i>	
Miejsce urodzenia <i>Grudziądz</i>	
Imię ojca _____ matki _____	
Zawód <i>uczeń - gimnazjum ogł. koł.</i>	
Miejsce zamieszkania _____	
Wzrost <i>174 cm</i>	
Twarz <i>czarna</i>	
Włosy <i>ciemne</i>	
Oczy <i>niebieskie</i>	
Zęby szczególne _____	
Wydany dnia <i>29 V 1937 r.</i>	
<i>Prezydent Miasta</i>	
<i>Grudziądz</i>	
<i>Asystent</i>	
<i>zarządu miejskiego</i>	
	Miejsce na fotografię
	<i>Kruszelnicki</i>
	(Właściciel polski osoby wyznaczającej w dowodzie)
	Stosownie do art. 19 rozp. Prezydenta R. P. z dnia 15 marca 1928 r. o wydaniu i kontroli ruchu ludności (Dz. U. R. P. Nr 32, poz. 302) stwierdzam, że wymieniony w niniejszym dowodzie <i>Zbigniew Jerzy Stanisław Adam</i> jest obywatelkiem polskim, co zostało stwierdzone <i>na podstawie</i> _____
	<i>Grudziądz</i>
	<i>Prezydent Miasta</i>
	<i>Grudziądz</i>
	<i>29 V 1937</i>
	<i>Kruszewski</i>

14. Dowód osobisty Zbigniewa Kruszelnickiego, 1937 r. Źródło: MHKi/H/2401.

15. Okładka zeszytu Zbigniewa Kruszelnickiego, ok. 1930 r. Źródło: MHKi/H/2404.

16. Podanie o przyjęcie na Państwowe Kursy Techniczne, 1942 r. Źródło: MHKi/H/2410.

PRIV. TECHNISCHE FERNKURSE
 von Ing. H. Gajewski
 PRYW. KURSY TECHN.
 Inż. H. Gajewski
 Kierownik, Warszawa, Ia - Kraków, Warszawa Ia

GENERAL GOVERNMENT - GENERAINE GUBERNATORSTWO.

Schuljahre 1941/42
 Rok szkolny

Nr. 11/42.

BESCHÜDIGUNG
 ZAŚWIADCZENIE

KRUSZELNICKI ZBIGNIEW

geboren am 30.IV. 1922 in Gredens Kreis
 urodzony dnia w Grudziązu powiat

Distrikt ----- Konfession röm.-kathol. hat in der Zeit
 okręg wyznanie rzymsko-katol. ukończył w czasie

vom 28.XII. 1940 bis zum 27.VI. 1942 den vollständigen
 od do do den całkowicie

Jährigen Kursus Priv. Technische Fernkurse Abteilung Maschinenwesen
 roczny kurs Pryw. Kursy Techniczne Wydział Maszynowy

mit gut Erfolg beendet.
 z wynikiem dobrym

Warschau den 27.VI. 1942
 Warszawa dnia

Leiter:
 Kierownik
 H. Gajewski
 /-/Dipl. Ing. H. Gajewski.

17. Zaświadczenie dla Zbigniewa Kruszelnickiego o ukończeniu prywatnego kursu technicznego, 27 VI 1942 r. Źródło: MHKi/H 2416/3.

stanowisko majstra²⁶. Zatrudnienie w przedsiębiorstwach pracujących na rzecz niemieckiej maszyny wojennej dawało tzw. mocne papiery, chroniące przed wywózką na roboty przymusowe i zapewniało większe racje żywnościowe. W większości kieleckich fabryk w czasie wojny działały komórki konspiracyjne, które nie tylko sabotaowały codzienną pracę, ale dostarczały również istotnych informacji wywiadowczych²⁷. W przypadku Kruszelnickiego zatrudnienie w takim miejscu było ponadto doskonałą przykrywką.

Z uwagi na fakt, że w chwili śmierci Zbigniew Kruszelnicki miał zaledwie 22 lata, liczba przedmiotów dotyczących czy należących do „Wilka” pozytywnie zaskakuje. Bilet wizytowy albo zapalniczka z inicjałami „ZB” i wizerunkiem młodego mężczyzny w kapeluszu są unikatami.

Trzecia część to materiały pośmiertne, fotografia rodziny przy grobie Zbigniewa oraz klepsydra z zawiadomieniem o nabożeństwie, datowana na 1946 r. Wątek ten wymaga wyjaśnienia. Fotografia na cmentarzu została wykonana już po wyparciu Niemców z Kielc. Wiosną 1945 r. Antoni Kruszelnicki odnalazł grób syna i z pomocą partyzantów kieleckich uzyskał zgodę na jego ekshumację i pochowanie na Cmentarzu Starym w Kielcach. Śmierć Zbigniewa była dla rodziny ogromną tragedią. W jednym z dokumentów Antoni Kruszelnicki zapisał: „W 1944 r. spotkał mnie najcięższy cios: straciłem jedyne go syna, studenta politechniki, który jako partyzant zginął śmiercią bohaterską w boju z przeważającymi siłami zbirów hitlerowskich”²⁸.

Z całości wyodrębniono zbiór fotografii (o sygnaturze: MHKi/H/2393/1–37), które bezpośrednio dotyczą Zbigniewa. Najstarsze zdjęcie pochodzi z 1925 r. i przedstawia trzyletniego chłopca siedzącego na pleconym taborecie, z poważną miną patrzącego w obiektyw.

Dzięki pozostałym zdjęciom możemy prześledzić dzieciństwo i młodość Kruszelnickiego, życie codzienne w Małym Tarpnie, wyjazdy wakacyjne, pobyt z rodzicami i siostrą w Cetniewie. Ciekawostką jest zdjęcie wykonane przez Zbigniewa pozostałym członkom rodziny. Na odwrocie znajduje się odręczna adnotacja, skreślona ręką Marii Anny Kruszelnickiej: „ojciec, matka, ja przed domem, Małe Tarpno 1938, Zbyszek robi nam zdjęcie”.

Kolejna grupa to fotografie wykonane już w czasie okupacji. Na zdjęciach Zbigniew pozuje z przyjaciółmi i rodziną. Uwagę zwracają adnotacje, które umożliwiają identyfikację miejsc: Karczówka, Białogon, Kielce.

26 MHKi/H/2416/14, Informacja o pracy Zbigniewa Kruszelnickiego w fabryce „Granat”, 1942 r.

27 Działania tego typu były opisywane w licznych opracowaniach na temat konspiracji w czasie II wojny światowej. Zob. S. Meducki, *Konspiracja i walka zbrojna w Kieleckiem w latach II wojny światowej*, Kielce 2011.

28 MHKi/Mat/3925/8, Życiorys Antoniego Kruszelnickiego, 12 IX 1946 r.

Przekazane materiały mają również swoje zagadki. W procesie identyfikacji nie udało się rozpoznać osób na kilkudziesięciu fotografiach (zbiór: MHKi/Mat/3965/1–45). Prawdopodobnie są to członkowie dalszej rodziny bądź bliżsi znajomi. Być może z czasem uda się poznać ich tożsamość i dopisać kolejną kartę do historii rodzinnej Kruszelnickich.

Przez lata większość przekazów dotyczących Zbigniewa Kruszelnickiego koncentrowała się na jego działalności w konspiracji. Rzadko kiedy pojawiały się informacje dotyczące rodziny i spraw osobistych. Na ten problem zwracał już uwagę adwokat Jerzy Rak. W jednym z listów do Anny Marii Paluchowskiej stwierdził: „Dokładnie znamy tylko jego walkę. W związku z tym ośmielałem się prosić Panią o napisanie do mnie obszernego listu, zawierającego możliwie dużą liczbę szczegółów biograficznych zarówno Zbyszka, jak i jego rodziny”²⁹. Pozostaje żywić nadzieję, że dzięki materiałom, które zostały przekazane do Muzeum Historii Kielc, uda się uzupełnić wiedzę o życiu Zbigniewa Kruszelnickiego, a być może z czasem zbiór ten posłuży do opracowania jego szczegółowej biografii.

18. Zapalniczka Zbigniewa Kruszelnickiego, ok. 1940 r. Źródło: MHKi/H/2418.

19. Bilet wizytowy Zbigniewa Kruszelnickiego, koniec lat trzydziestych XX w. Źródło: MHKi/H/2408.

²⁹ MHKi/Mat/3948, List od Jerzego Raka do Marii Paluchowskiej, 4 IX 1990 r.

20. Zbigniew Kruszelnicki w wieku 3 lat, 1925 r., Grudziądz. W prawym dolnym rogu suchy stempel zakładu fotograficznego „L. Poznański. Grudziądz”. Źródło: MHKi/H/2393/29.

21. Zbigniew Kruszelnicki z ojcem przed rodzinnym domem, 1930 r. Źródło: MHKi/H/2393/32.

22. Rodzina Kruszelnickich (ojciec Antoni, siostra Maria Anna i matka Józefa Maria) przed domem w Małym Tarnpie, 1938 r. Zdjęcie wykonał Zbigniew Kruszelnicki. Źródło: MHKi/Mat/3915.

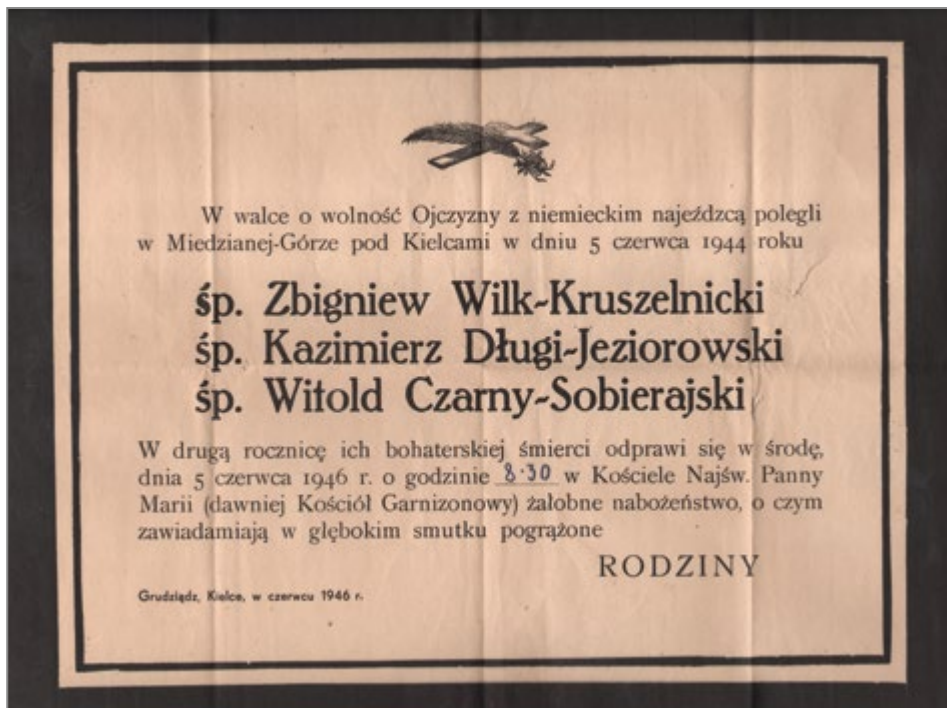
23. Wakacyjny pobyt w Cetnie-
wie. Zbigniew Kruszelnicki stoi
na murku, z okna wygląda Józefa
Maria Kruszelnicka, 1937 r. Źród-
ło: MHKi/H/2393/13.

24. Zbigniew Kruszelnicki z koleżanką Danutą Wyrzykowską na Karczówce, ok. 1943 r. Źródło:
MHKi/H/2393/20..

25. Rodzina Zbigniewa Kruszelnickiego przy grobie na Starym Cmentarzu w Kielcach, 1945 r.
Źródło: MHKi/H/2393/25.

26. Klepsydra – zawiadomienie o nabożeństwie żałobnym, 1946 r. Źródło: MHKi/H/2397.

Bibliografia

Źródła

Muzeum Historii Kielc

Zbiór fotografii związanych ze Zbigniewem Kruszelnickim, MHKi/H/2393/1–37

Dokumenty związane ze Zbigniewem Kruszelnickim, MHKi/H/2394–2419

Materiały związane z rodziną Zbigniewa Kruszelnickiego, MHKi/Mat/3866–3965/1–45

Opracowania

Borzobohaty W., „*Jodla*” Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ–AK, Warszawa 1988.

Hildebrand B., *Partyzantka na Kielecczyźnie*, Warszawa 1967.

Kądziałowski G., *Prawo swojszczyzny (Heimathrecht) jako wyraz przynależności do gminy*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*” 2014, t. 17.

Mańko W., *Wilki pod Kielcami*, Warszawa 1982.

Meducki S., *Konspiracja i walka zbrojna w Kieleckiem w latach II wojny światowej*, Kielce 2011.

Michalczyk M., *Diabeł „Piątej Kolumny”*, Warszawa 1986.

Opalko C., *Ppor. Zbigniew Kruszelnicki „Wilk” (1922–1944)* [w:] *Almanach Grudziądzki. Klub Absolwentów i Uczniów Szkół Średnich Grudziądzka z lat 1920–1956. Jubileusz 20-lecia działalności Klubu 1974–1994*, Grudziądz 1994.

Szczerbowski I., *Pamiętnik dwudziestopięcioletniej działalności Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego 1882–1907*, Lwów 1907.

Zagdańska J., *Sezonowe oficerskie domy wypoczynkowe w II Rzeczypospolitej*, „*Przegląd Historyczno-Wojskowy*” 2015, t. 16.

Internet

<http://akokregkielce.pl/kruszelnicki-zbigniew-wilk.html>

http://sp-4.cba.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=8&Itemid=103

http://woldenberczycy.pl/wpcontent/uploads/2019/02/M_Paluchowski_v1_jp_foto_rev_ost.pdf

<http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.agro-f0d1790e-5c-74-4e49-b962-775fbe0f548b/c/214-216.pdf>

<https://docplayer.pl/6638822-Rys-historyczny-szkoly.html>

O autorce:

dr Barbara Kasprzyk-Dulewicz – absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Laureatka konkursu im. Władysława Pobóg-Malinowskiego na Najlepszy Debiut Historyczny Roku w Dziedzinie Historii Najnowszej 2018. Autorka monografii oraz artykułów poświęconych historii Kielecczyzny. Zawodowo związana z muzealnictwem, pracuje na stanowisku kustosa w Muzeum Historii Kielc w Dziale Gromadzenia i Dokumentacji.

e-mail: kasprzyk-dulewicz@mhki.kielce.eu

Barbara Kasprzyk-Dulewicz (Kielce History Museum)

Kruszelnicki family memorabilia in the collections of the Kielce History Museum

Abstract: This article describes the history of the Kruszelnicki family based on materials donated to the Museum of Kielce History in 2021. Zbigniew Kruszelnicki was a hero who fought against the German occupiers during World War II. He died in 1944 in a military action near Miedziana Góra. While most studies devoted to Kruszelnicki describe his heroic deeds, the primary purpose of this article is to show the fate of him and his family in the pre- and post-war period based on the material provided.

Keywords: Kielce, Grudziadz, partisanship, World War II